

Historyczne uwarunkowania wyborów politycznych dokonywanych przez Gruzinów od początku państwowości do końca XIX w.

DOI: 10.15290/sp.2023.31.09

Abstrakt Artykuł prezentuje wpływ ukształtowanych w przeszłości czynników kulturowych i społecznych na gruzińską politykę. Przeanalizowano oddziaływanie na Gruzję wschodnich i zachodnich wzorców kulturowych i modeli ustrojowych od początku państwowości do I wojny światowej. Wskazano na znaczenie, jakie dla Gruzji miało zamienienie w XIX w. wpływów perskich i tureckich przez rosyjskie. Odtąd zbliżenie z państwem chrześcijańskim, należącym politycznie i kulturowo do Zachodu, było dla Gruzinów szansą na odbudowanie kontaktów ze światem zachodnim.

Słowa kluczowe Gruzja, kultura, religia, Kościół gruziński, polityka, Zachód, Persja, Turcja, Rosja

Abstract The paper presents the influence of cultural and social factors shaped in the past on Georgian politics. The impact of eastern and western cultural patterns and political models on Georgia from the beginning of statehood to World War I was analyzed. The importance of replacing Persian and Turkish influences with Russian ones in the 19th century was pointed out. From then on, rapprochement with the Christian state, which politically and culturally belonged to the West, was an opportunity for Georgians to rebuild contacts with the Western world.

Key words Georgia, culture, religion, Georgian church, policy, West, Persia, Turkey, Russia

Gruzja jest krajem leżącym w południowej części Kaukazu, który znajduje się na pograniczu Europy i Azji. Niezmienne pozostawało od powstania pierwszych państw gruzińskich ich położenie geograficzne, ale zasięg wpływów politycznych i kulturowych ze Wschodu i Zachodu ulegał przemianom. Konsekwencją było ścieranie się na Kaukazie odmiennych wpływów cywilizacyjnych, które obejmowały rywalizację wielkich religii monoteistycznych i kultur zbudowanych w oparciu o nie. Stawiało to przed mieszkańcami Gruzji konieczność wyboru przynależności do jednego z dwóch kręgów cywilizacyjnych – chrześcijańskiego albo muzułmańskiego¹.

W artykule przeanalizowano historyczne uwarunkowania gruzińskich przemian politycznych i społecznych od powstania scentralizowanej monarchii rządzonej przez Bagratydów w IX w., do odzyskania niepodległości w 1918 r. W tym długim okresie na terenie Gruzji wielokrotnie zmieniały się rządy i system ich sprawowania. Większą część okresu panowali w kraju obcy

¹ Chodubski 2017, s. 227–246; Chodubski 2012, s. 57–77.

monarchowie. Jednak niezależnie od tego kto rządził, Gruzini zawsze wykorzystywali elementy zaczerpnięte od państw wschodnich i zachodnich. Problem badawczy obejmuje wybieranie między dwoma modelami państwa i społeczeństwa, a przewaga jednych lub drugich wynikała z siły wpływów zewnętrznych i sposobu przystosowania przejmowanych rozwiązań do warunków gruzińskich. Pytania badawcze postawione w artykule dotyczą: wskazania źródeł wybieranej drogi rozwoju, określenia znaczenia kultury i religii dla przemian politycznych oraz wyjaśnienia ich wpływu na gruzińskie państwo w czasach nowożytnych.

Artykuł tworzą trzy części prezentujące funkcjonowanie monarchii stworzonej przez dynastię Bagratydów w średniowieczu, rządy wschodnich despotów po jej rozpadzie i okres zbliżenia z Rosją rozpoczęty w wieku XVIII. Cezurą końcową jest I wojna światowa i proklamowanie przez Gruzinów niepodległości w 1918 r., które potwierdziło prozachodni wybór dokonany przez nich wcześniej. Cezury zakreślają okres monarchiczny w historii Gruzji, po którym nastąpiła nie tylko zmiana ustrojowa, ale także istotna zmiana otoczenia politycznego. Dotychczasowy łącznik ze światem zachodnim – Rosja, odcięła się od niego tworząc państwo komunistyczne. Natomiast dawne wschodnie mocarstwa, zagrażające Gruzji rozpadły się. Przy tym Turcja przez zmianę ustroju i reformy wewnętrzne zbliżyła się do Zachodu.

Analizę materiału oparto na literaturze przedmiotu, która obejmuje przede wszystkim prace historyków. Warto w tej grupie wyróżnić dzieła gruzińskich autorów, którzy opracowali poszczególne problemy gruzińskiej historii. Najcenniejsza jest monografia Akakiego Surguladze, której tytuł wskazuje na znaczenie gruzińskiej kultury dla narodu i państwa. W rzeczywistości prezentuje ona ścisły związek gruzińskiej historii w okresie panowania rosyjskiego z przemianami kultury. Co istotne, mimo ograniczeń politycznych wynikających z daty publikacji, autor wskazał nie tylko na pozytywne następstwa rosyjskich rządów, ale wymienił także niekorzystne dla Gruzinów działania Rosji².

W artykule wykorzystano publikacje ogłoszone poza granicami Gruzji – w tym przez gruzińskich emigrantów, jak monografia, którą napisał Jan Kawtaradze z 1929 r. Stosunek do zagrożeń ze strony Rosji jest w nich wyraźniej zarysowany niż w publikacjach ogłoszonych w Gruzji sowieckiej³. Publikacje autorów zachodnich, takich jak Charles King i Donald Rayfield, prezentują odmiennie spojrzenie na gruzińskie przemiany kulturalne i polityczne w wielu kwestiach. Niekiedy, jak u Kinga, pomijają ich istotne elementy⁴.

² Surguladze 1980.

³ Amiranaszwili 1973.

⁴ Rayfield 2012. Jako jedyny odnotował obecność w Gruzji w XIX w. Europejczyków – w tym Polaków. Natomiast King 2010 pominął kwestie religijne w odniesieniu do chrześcijańskich narodów – Gruzinów i Ormian, a najobszerniej opisał kaukaskich muzułmanów.

Wśród publikacji polskich autorów należy wyróżnić opracowania dotyczące historii Gruzji, które wiążą przemiany polityczne z kulturowymi⁵. Obok nich istotne znaczenie mają prace poświęcone gruzińskiej kulturze, nauce i ważnym obszarom życia społecznego, jak religia⁶. Wykorzystano wyniki własnych badań problemów szczegółowych, ogłoszone w artykułach i książkach. Łączy je powiązanie przemian gruzińskich z przemianami kaukaskiego otoczenia, szczególnie bliskiej konfesynie Armenii⁷.

Zachodni wybór Bagratydów w średniowieczu

Gruziańskie kontakty z Zachodem sięgają starożytności – wówczas Grecy kolonizowali dotarli do zachodniego wybrzeża Morza Czarnego. Na ziemiach gruzińskich dominowały wtedy wpływy wschodnie i nawet przyjęcie chrześcijaństwa w centralnej ich części nastąpiło w okresie panowania w Iberii obcej dynastii Chorsoidów. To ważne wydarzenie z IV w. jest symboliczne dla tego okresu gruzińskiej historii, bo ukazuje przemieszanie wpływów wschodnich z zachodnimi⁸.

Przyjęcie chrześcijaństwa miało silniejszy wpływ na dalsze losy Gruzinów niż mógł przewidzieć Mirian – władca wschodniej Gruzji, który tego dokonał. Odegrało ono przełomową rolę w dokonującym się odtąd zbliżeniu Gruzji ze światem zachodnim. Po stworzeniu własnego alfabetu i opartej na nim kultury, gruzińscy władcy z dynastii Bagratydów zbudowali w IX i X w. swoje państwo. Uzyskało ono formę scentralizowanej monarchii na początku XI w. za panowania Bagrata III⁹.

Pod rządami Bagratydów w XII w. Królestwo Gruzji prowadziło z powodzeniem samodzielną politykę zagraniczną, która umocniła jego pozycję jako regionalnej potęgi. Ze szczególnym uznaniem trzeba odnotować działalność

⁵ Baranowski B., Baranowski K. 1987; Chodubski 2017.

⁶ Kuksewicz 1988.

⁷ Furier 2012; Furier 2020. W tytule drugiej książki podkreślono znaczenie przełomu, jaki stanowił koniec rządów monarchicznych w Gruzji. To kontynuacja wcześniejszych badań – Furier 1999, s. 205–210.

⁸ Na temat początków gruzińskiego chrześcijaństwa publikowane są ostatnio interesujące opracowania. Por. Kakaciszwili 2016. Trzeba podkreślić wewnętrzne zróżnicowanie gruzińskiego chrześcijaństwa, czerpiącego ze źródeł wschodnich i zachodnich. Nie ma to jednak istotnego znaczenia dla wartości ideowych, jakie przyniosło Gruzinom, kierując ich ku światowi zachodniemu.

⁹ Osobnym, wykraczającym poza ramy artykułu problemem związanym z tym okresem gruzińskiej historii są związki gruzińsko-ormiańskie, skąd wywodziła się dynastia Bagratydów i osoby zasłużone dla rozwoju gruzińskiej kultury, jak twórca gruzińskiego alfabetu Mesrop Masztoc.

Dawida IV, który przez wielu badaczy jest uznawany za największego gruzińskiego króla. Był to okres w historii Gruzinów, gdy sami wyznacжали i realizowali z powodzeniem cele polityczne. Miał też decydujące znaczenie dla integracji plemion gruzińskich i zbudowania w oparciu o wspólnotę chrześcijańskiej wiary i opartej na niej kulturze tożsamości narodowej. Związek Gruzji z Zachodem podkreślała wtedy bliskość ideologiczna, którą wyrażała wspólnota religijna. Kościół gruziński miał dominujący wpływ na rozwój kultury duchowej i materialnej, przez co kształtował świadomość Gruzinów¹⁰.

Znaczenie chrześcijańskiego kościoła w średniowiecznej Gruzji było związane z jego wpływem na rozwój kultury duchowej, która mimo korzystania ze wschodnich form, promowała zachodnie idee. Duchowni zajmowali się nie tylko sprawami religii, ale byli także doradcami królewskimi, wychowawcami książąt, którzy kierowali ponadto szkołami i dyplomacją państwa. Stanowili więc istotną część elity rządzącej państwem. Mieli także duży wpływ na życie ekonomiczne kraju, bo jako wielki posiadacz ziemski kościół dobrze gospodarował na swoich ziemiach. Najszybciej odbudowywał je po kolejnych najazdach, a określając warunki pracy chłopów, wyznaczał standardy, które oddziaływały na resztę państwa. Kościół gruziński miał ogromny wpływ na rozwój kultury materialnej, której ważną częścią były istniejące do dzisiaj świątynie. W wieku V powstał oryginalny typ gruzińskiej bazyliki trójnawowej, który posiadał konstrukcję i zdobnictwo odróżniające ją od innych takich budowli w świecie chrześcijańskim. Gruzini badacz, analizując te elementy, podkreślił oryginalność gruzińskiej architektury sakralnej i odmienność gruzińskich świątyń od bizantyjskich i syryjskich¹¹.

Monarchia gruzińska na początku istnienia była częścią Wschodu i dlatego, nawet po uzyskaniu niezależności pod rządami Bagratydów, funkcjonowała w systemie politycznym stworzonym przez instytucje i struktury państwa, które przejęte z tej części świata. Pokazują to dzieje państwa gruzińskiego we wczesnym średniowieczu, gdy rządili nim władcy obcego pochodzenia. Po zjednoczeniu ziem gruzińskich przez Bagratydów nadal stosowano przyjęte od sąsiadów rozwiązania ustrojowe, elementy systemu podatkowego, monetarnego, urzędy i instytucje gruzińskiej monarchii. W średniowiecznej Gruzji bito nawet monety z inskrypcjami w języku gruzińskim i arabskim. Pragmatycznie kopiowano nazwy wielu instytucji i urzędników z państw wschodnich,

¹⁰ Nawet likwidacja przez Rosję autokefalii Kościoła gruzińskiego na początku XIX w. (przywrócono ją w 1943 r.) nie zmieniła znaczenia, jakie Gruzini Autokefaliczny Kościół Prawosławny miał dla Gruzinów. Podobnie rzecz się miała z odnotowywaną przez badaczy odmiennością wschodniej i zachodniej Gruzji dotyczącą sposobu przyjmowania chrześcijaństwa i funkcjonowaniu dwóch biskupstw – Iberii i Lasyki. Zadura 2009, s. 133–160.

¹¹ Amiranaszwili 1973, s. 128–133, 148–149. Ustalenia te są niekiedy poddawane krytyce, a ich autorzy wskazują na istotne zapożyczenia od sąsiadów.

niekiedy uzupełniając ich zakres obowiązków lub wykonywanych czynności. Pokazywało to otwartość kulturową i gotowość do korzystania z dorobku sąsiadów. Sytuacja zmieniła się po rozbiciu kraju na dzielnice w XII w., ponieważ zostały one podporządkowane obcym władcom. Odtąd wschodnie instytucje ustrojowe przestano uznawać za własne, co doprowadziło z czasem do prób ich odrzucenia¹².

W okresie największej potęgi państwa Bagratydów, gdy ich panowanie rozciągało się od Morza Czarnego prawie do wybrzeży Morza Kaspijskiego, korzystano z dorobku sąsiadów. Dowodzi tego analiza panowania Dawida IV, który odniósł zwycięstwo w walce z muzułmańskimi sąsiadami. Kluczowe znaczenie miała bitwa, która została stoczona z muzułmańskimi wojskami pod Didgorii w 1121 r. Wygłoszona przed nią odezwa Dawida IV do wojsk jest uznawana do dzisiaj za wykładnię gruzińskiego patriotyzmu. Król odniósł się w niej do chrześcijaństwa, którego Gruzini bronili w tej bitwie. Po stronie gruzińskiej wzięli udział Kipczacy i uczestnicy wypraw krzyżowych, co było kolejnym potwierdzeniem znaczenia dla monarchii związków z Zachodem. Dawid IV odniósł zwycięstwo, a zdobyte łupy wykorzystał do wzmocnienia państwa – ufundował akademie i liczne kościoły oraz przeprowadził reformy wewnętrzne¹³.

Otwartość Gruzinów na wpływy zewnętrzne dobrze pokazuje ich podejście do modernizacji instytucji państwowych i stosunek do obcokrajowców. Mimo wrogości politycznej w stosunku do muzułmańskich sąsiadów i wielu stoczonych wojen, gruzińscy władcy potrafili utrzymać ulgi stosowane wobec grup ludności obcego pochodzenia, mieszkających na terenie Gruzji (dominowały w miastach). Powodem była świadomość, że obcokrajowcy stanowią ważną część gruzińskiej gospodarki. W systemie instytucji i podatków zachowano te, które zostały wcześniej wprowadzone przez muzułmańskich władców i były efektywne. Dotyczyło to sfery fiskalnej i struktur władzy, włączając w to najważniejsze stanowiska w państwie. Niekiedy tylko zmieniono nieco nazwy powinności i stanowisk. Potwierdzeniem przychylności gruzińskich władców dla innowierców był szanowanie ich świąt, co objawiało się nawet udziałem władców w ich obchodach¹⁴.

¹² Konflikty z państwami chrześcijańskimi miały także miejsce, ale dotyczyły tylko krótkiego okresu wczesnej historii Gruzji, gdy miała z nimi granice. Znacznie dłuższe były wtedy okresy podporządkowania Arabom i Turkom. Por. Baranowski B., Baranowski K. 1987, s. 36–44; Rayfield 2012, s. 55–73.

¹³ Furier 2012, s. 223–247. Bliskość Gruzji i świata zachodniego po przyjęciu chrześcijaństwa nie oznaczała braku konfliktów z władcami państw należących do tego kręgu. Przykładem jest długotrwały i krwawy konflikt z Bizancjum na początku panowania Bagratydów.

¹⁴ Znaczenie tej bitwy dla Gruzji można porównać z tym, jakie dla Polski miała bitwa pod Grunwaldem. Furier 2020, s. 36.

Sytuacja polityczna w Gruzji uległa radykalnej zmianie po rozpadzie monarchii Bagratydów na dzielnice, które popadły w zależność od sąsiadów. Znaleźli się książęta i możnowładcy, którzy przyjęli te zmiany z zadowoleniem, dostrzegając w nich możliwość sięgnięcia po koronę w danej dzielnicy lub zwiększenia swojego bogactwa. Jednak część gruzińskiej elity nie pogodziła się z tą zależnością i podejmowała próby odbudowania państwa. Jej siła z czasem rosła, a wynikało to z poparcia, jakie otrzymywała od przedstawicieli stanu trzeciego – najbardziej poszkodowanego przez obce panowanie. Różniło się ono od znanego Gruzinom z wcześniejszych wieków znacznie większą presją ekonomiczną i religijną. Także Kościół gruziński odczuł działania obcych władców, którzy dążyli do islamizacji podporządkowanych terenów¹⁵.

Odrzucanie panowania wschodnich despoci i ich systemu wartości przez Gruzinów po rozpadzie państwa Bagratydów na dzielnice jest widoczne w licznych aktach nieposłuszeństwa wobec nich. Jednym z najlepiej znanych przykładów gruzińskiej walki z panowaniem perskim po wielu wiekach zależności są działania największego gruzińskiego dowódcy wojskowego w XVII w. – Giorgiego Saakadze. Jest znany jako Didi Mourawiani, czyli wielki gubernator Tbilisi i stał się ważną częścią gruzińskiego etosu narodowego. Wysoką godność osiągnął dzięki własnym talentom i odwadze, a wykorzystał ją do walki o wyzwolenie kraju od obcych wpływów. Ten gruziński bohater narodowy podjął walkę z perskim panowaniem, ale po odniesieniu wielu zwycięstw został zdradzony i zmuszony do emigracji. Wyjechał wtedy do Turcji, gdzie zamordowali go wojskowi. Połączył w swoim życiorysie walkę z obcym panowaniem i tragiczną śmierć na obczyźnie, zadaną wrogimi rękami¹⁶.

Kluczowymi elementami decydującymi o przetrwaniu Gruzinów w okresie uzależnienia kraju od wschodnich despoci była chrześcijańska religia oraz stworzona w oparciu o nią kultura. Były to filary gruzińskiej tożsamości narodowej, dzięki którym ponad siedem wieków obcego panowania nie wynarodowiło Gruzinów. Dokonywały się jednak w tym czasie przemiany gruzińskiej świadomości, które najlepiej ukazują dzieła literackie. Ich kanon został stworzony pod koniec średniowiecza i stał się oparciem służącym zachowaniu odrębności do końca okresu zniewolenia. Obok wspomnianego już

¹⁵ Trzeba odnotować, że wpływy islamu na ziemiach gruzińskich zaczęły się już w okresie najazdów arabskich i związane były później z panowaniem kolejnych najeźdźców wyznających tę religię. Jednak największą presję wywierała Turcja, która prowadziła zaplanowaną politykę islamizacji Gruzinów, co skutkowało konwersją na islam części plemion gruzińskich z południowo-zachodniej części kraju – tereny dawnego Lazystanu. Furier 2020, s. 238–241.

¹⁶ Jego dokonania doczekały się wielu literackich prezentacji w Gruzji. W Polsce dostępne jest tłumaczenie sześciotomowego dzieła Anny Antonowskiej, które zaopatrzone w omówienie tego okresu. Antonowska 1951–1963, t. 1–6.

piśmiennictwa religijnego i rozwijającej się pod jego wpływem filozofii, istotne znaczenie miała w tej dziedzinie literatura świecka – szczególnie poezja, której uczono dzieci od najmłodszych lat. Elementem obowiązkowym życia codziennego i rodzinnych spotkań za stołem były recytowane przez biesiadników fragmenty utworów poetyckich zawierających przekaz ideowy i kształtujących świadomość. Najchętniej przypominano w ten sposób fragmenty poematu napisanego przez Szotę Rustawelego – *Rycerz w tygrysiej skórze*¹⁷.

Po stworzeniu alfabetu gruzińskiego rozpoczął się dynamiczny rozwój kultury, a liczne dzieła literackie były wzorowane na utworach perskich. Nadawano im jednak oryginalną gruzińską formę, wprowadzając bliskie Gruzinom elementy ideowe. Dotyczyło to w mniejszym stopniu strony formalnej, a w większym treści. Najważniejsze znaczenie od końca średniowiecza uzyskał narodowy epos Szoty Rustawelego *Rycerz w tygrysiej skórze*, który przed spisaniem znany był dzięki wędrownym poetom w wersji mówionej. To gruzińskie arcydzieło powstało w XII w. pod wyraźnym wpływem perskim (jego autor mieszkał w Persji), o czym świadczy forma wiersza. W warstwie treściowej zawierało jednak wszystkie elementy obecne w podobnych dziełach kultury europejskiej z tego okresu¹⁸.

Kultura gruzińska w średniowieczu miała dwa oblicza – duchowe i materialne. W pierwszej sferze należy odnotować rozwój na ziemiach Gruzji literatury, która bardzo szybko wyszła poza problematykę religijną. Długi okres wpływów perskich i tureckich miał duże znaczenie dla gruzińskiej kultury duchowej. Przykładem twórczego czerpania z dorobku wschodnich sąsiadów jest gruzińska adaptacja najwybitniejszego dzieła Ferdusiego, które do dzisiaj uznawane jest przez Persów za narodowy epos *Szach-name* (*Księga królewska*). W Gruzji jego fragment poświęcony miłości bohaterów *Dastan o Rostamie i Sohrabie* został spopularyzowany dzięki oryginalnej przeróbce zatytułowanej *Rostomiani*. Ten element pokazuje bliskość kulturową Gruzji i Persji, której poezja stanowiła inspirację dla gruzińskich twórców¹⁹.

¹⁷ Baranowski B., Baranowski K. 1987, s. 67–69; Składankowa 1995, s. 121.

¹⁸ Badacze stawiają dzieło Szoty Rustawelego obok *Boskiej komedii* Dantego Alighieri, ale ma ono odmienny charakter. Bliższe jest poematowi rycerskiemu, zawiera cały katalog cnót zachodniego rycerstwa, takich jak honor, braterstwo, wierność. Wystarczy je porównać z *Cydem* osadzonym w hiszpańskich realiach, aby stwierdzić ogromną bliskość zawartych w obu poematach idei. O jego pierwszym polskim, niezbyt udanym, tłumaczeniu: Furier 2015, s. 59–72.

¹⁹ W Persji do dziś odwiedza się miejsca pochówku wybitnych poetów i uczy dzieci narodowego eposu Persów – *Księgi królewskiej* Ferdusiego. Jego fragmenty są deklamowane przez wielu Persów codziennie również obecnie. Podobny charakter ma gruzińskie uwielbienie dla poezji Rustawelego, dla której badań stworzyli subdyscyplinę naukową. Badacze literatury perskiej wskazują na znaczenie szkoły azerbejdżańskiej w XI i XII w., ale podkreślają też jej oddziaływanie na literaturę gruzińską. Klima, Rypka, Kubickova, Becka, Marek, Hrbek 1970, s. 108–120.

Istotne znaczenie dla kształtowania świadomości narodowej Gruzinów miała, obok literatury, także filozofia, która była na początku związana z chrześcijaństwem. Jej rozwój zdumiewa badaczy do dziś, a ta reakcja z kolei nie powinna dziwić. Zaledwie kilka wieków po stworzeniu przez ormiańskiego duchownego Mesropa Masztoca gruzińskiego alfabetu, Gruzini pisali z jego użyciem traktaty filozoficzne. Sięgając do źródeł z czasów antycznych, filozofia gruzińska brała aktywny udział w dyskusji między zwolennikami neoplatoników, stoików i innych szkół filozoficznych. Pierwszą znaczącą postacią gruzińskiej filozofii był w IV w. wykształcony w Iberii Bakur. W V wieku filozofia gruzińska rozwijała się pod wpływem szkoły syryjskiej, której najważniejszym przedstawicielem był Piotr Gruzin (nazywany też Iberyjczykiem). Początkowo adaptowano filozofię hellenistyczną do potrzeb chrześcijaństwa i przez długi czas jej rozwój polegał na analizowaniu i interpretowaniu dzieł filozoficznych antyku. Po umocnieniu chrześcijańskiej dogmatyki, w X w. stworzone zostały podstawy własnej refleksji nad światem, która miała już charakter humanistyczny i renesansowy. Dzięki temu aktywnie włączyła się w nurt badań dominujących wówczas w Europie. Oznaczało to nawiązanie bliskich relacji ze światem zachodnim. Przedstawicielem tego nurtu był Jan Czimczimeli, znany także jako Petrici, który nie tylko przetłumaczył na gruziński dwa dzieła Arystotelesa i kilka prac innych filozofów greckich, ale także jako pierwszy filozof gruziński stworzył własną doktrynę filozoficzną²⁰.

Oryginalność i samodzielność intelektualna najwybitniejszych przedstawicieli gruzińskiej kultury duchowej w średniowieczu powodowała, że jej twórcy popadali często w konflikt z oficjalnymi instytucjami. Szczególnie Kościół gruziński, stanowiąc oparcie ideologiczne monarchów, negatywnie odbierał poszerzanie obszaru zainteresowań literatów i filozofów, dostrzegając w tym zagrożenie dla swojej dominującej pozycji. W efekcie wielu twórców, którzy w okresie „złotego wieku kultury” stworzyli dzieła wybitne, musiało emigrować. Taki los spotkał Rustwawelego i Petriciego, którzy początkowo zostali docenieni bardziej za granicą, niż w kraju. Ich wyjazdy były ważnym elementem budowania kontaktów Gruzji ze światem zewnętrznym – w pierwszym przypadku wschodnim, a w drugim z zachodnim²¹.

Badacze analizując rozwój kultury narodów kaukaskich, zazwyczaj skupiają uwagę na kulturze wysokiej, pomijając niezwykle ważną kulturę ludową i obyczaje mieszkańców. To błędne podejście w odniesieniu do Gruzinów,

²⁰ Kuksewicz 1988, t. 1, s. 306–307, 299–329.

²¹ Ślady peregrynacji po Europie gruzińskich filozofów potwierdzają ich przydomki używane zamiast nazwisk. Dotyczy to wykształconego w Konstantynopolu Jana Czimczimeli, który na zaproszenie pochodzącego z Gruzji Grigola Bakurianisadze przeniósł się na Bałkany (teren dzisiejszej Bułgarii). W seminarium Petriconi koło Baczkowa (stąd przydomek) prowadził wykłady.

bo elementy te miały niezwykle istotne znaczenie dla przetrwania ich języka i obyczajów w czasach obcego panowania, gdy własne instytucje zostały zlikwidowane, co ograniczyło możliwości mecenatu władców nad kulturą wysoką. Prowadzone od XIX w. badania etnologiczne ujawniają ważne dla tożsamości narodów kaukaskich, w tym Gruzinów, elementy ich obyczajów i tradycyjnych form kultywowania pamięci o przeszłości²².

W ostatnich latach zwiększyło się zainteresowanie badaniami problematyki etnologicznej w Gruzji, co wcześniej było niemożliwe z powodu ograniczeń politycznych. Za nader ciekawy należy uznać artykuł opublikowany kilka lat temu przez Gię Nodię. Przedstawił w nim nową perspektywę w badaniach tradycyjnego gruzińskiego sposobu ucztowania – *supry*. Badania nad kulturą codzienną Gruzinów doprowadziły tego autora do wniosku, że *supra* jest istotnym elementem kultywowania tradycji gruzińskich, podtrzymującym świadomość historyczną Gruzinów i stanowiącą mechanizm obronny przed docierającymi z zewnątrz obcymi wpływami, które jej zagrażają. Gruzkańskie przyjęcia łączą picie wina i jedzenie z wznoszeniem tostów w określonym porządku, za który odpowiada przewodniczący takiej biesiadzie *tamada*. Odnoszą się do wszystkich gości, ważnych wydarzeń z gruzińskiej historii i obyczajów. Zawierają często recytacje fragmentów znanych dzieł literackich i śpiewanie pieśni mających wielkowiekową tradycję. Przywołany badacz uznaje *suprę* za element fundamentalny dla natywizmu gruzińskiego, ale z pewnością ma on także istotne znaczenie dla procesu kształtowania i pielęgnowania idei narodowych²³.

Uzależnienie polityczne od Persji i Turcji

Największe zagrożenie dla przetrwania państw gruzińskich i tożsamości Gruzinów w okresie rozdrobnienia feudalnego stanowiła nasilająca się presja sąsiednich mocarstw muzułmańskich. Przerwało ją w XIII w. opanowanie kraju przez Mongołów pod wodzą twórcy imperium mongolskiego Czyngis-chana, który przez Kaukaz dotarł do Turcji. Na liście jego wielkich podbojów znalazły się także ziemie gruzińskie, po wygranej w 1222 r. bitwie z Gruzinami, pokonał w następnym roku wojska ruskie wspierane przez Połowców pod Kałką.

²² Wśród pierwszych badaczy kaukaskiej etnologii w XIX w. byli także Polacy. Przykładem jest Aleksander Chodźko, którego dzieło nt. zwyczajów ludów nadkaspjskich stanowi do dzisiaj cenny przykład badań tamtejszego folkloru. Chodźko 1842. Cenny artykuł o nim opublikowała białostocka badaczka: Gadamska-Serafin 2019, s. 137–171. Postulat precyzyjnego określania pola badań przeprowadzonych przez Chodźkę, które obejmuje także Kaukaz i Bałkany przedstawił autor tego artykułu w czasie IX Kongresu Azjatyckiego w Toruniu (artykuł w druku).

²³ Nodia 2014, s. 69–74.

Rozpoczęło to prawie dwa wieki panowania mongolskiego nad Rusią. Skutki najazdu mongolskiego na Kaukaz były dramatyczne dla Gruzji, bo w jego wyniku doszło do ostatecznego rozpadu monarchii gruzińskiej. W następnych dwóch stuleciach Mongołowie zniszczyli gruzińską gospodarkę, zaniedbując istniejący system kanałów nawadniających i zamieniając tereny uprawne na pastwiska dla swoich stad²⁴.

Przywrócenie dominacji perskiej i tureckiej nad Kaukazem Południowym po wyparciu Mongołów w XV w. przypadło na okres jego gospodarczego i politycznego upadku. Na terenie Gruzji taki stan rzeczy utrzymał się do XVIII w. Muzułmańskie Persja i Turcja zajęły ziemie gruzińskie, a zasięg ich wpływów zmieniał się i czasami tureckie rządy obejmowały także dzielnice wschodnie z Kartlią włącznie, a potem cofały się do dzielnic zachodnich. Zależnie od aktualnej siły obu państw zasięg ich panowania na Kaukazie Południowym zmieniał się, co uwzględniali kolejni gruzińscy pretendenci do władzy. Część z nich stała się gorliwymi wyznawcami islamu, co ułatwiało drogę do tronu. Jedni przyjmowali islam, by go potem odrzucić, a inni starali się odzyskać samodzielność i przywrócić Gruzji dawną świetność. Osłabienie władzy centralnej spowodowało wzrost znaczenia feudałów, którzy w swoich posiadłościach stawali się niezależni od wpływów zewnętrznych i utrzymywali posiadane ziemie dzięki łasce szacha lub sułtana²⁵.

Obce panowanie przyniosło Gruzinom despotyczną, wschodnią formę rządów i odgrodziło od Zachodu. Co prawda nadal pojawiali się na ziemiach gruzińskich duchowni, kupcy i dyplomaci z państw zachodnich, jednak ich oddziaływanie na Gruzinów było niewielkie. Brak mecenatu państwa przyczynił się do upadku kultury narodowej, a jedyną instytucją podtrzymującą jej istnienie był Kościół gruziński. Miał jednak bardzo ograniczone możliwości działania. Jego znaczenie dla zachowania gruzińskiej tożsamości wynikało z odmienności religijnej obu muzułmańskich mocarstw, które podporządkowały sobie ziemie gruzińskie. Działając według praw islamu, dążyły one do likwidacji chrześcijaństwa, a swoją polityką zagroziły nawet biologicznemu przetrwaniu Gruzinów obracanych w niewolników. Dlatego walka z nimi była w interesie kościoła. Dla Gruzinów stanowiła ona konieczność, bo decydowała o ich przetrwaniu jako wspólnoty²⁶.

²⁴ Baranowski B., Baranowski K. 1987, s. 82–84; Furier 2020, s. 41–46. Obaj autorzy koncentrują uwagę na późniejszym najeździe Timura Kulawego, zwanego Tamerlanem, który w 1387 r. zajął i zniszczył dwa najważniejsze gruzińskie ośrodki władzy – Tbilisi i Kutaisi.

²⁵ Rayfield 2012, s. 222–249.

²⁶ Działania gruzińskich katolikosów miały ważny aspekt społeczny, bo wobec słabości rodzimej władzy świeckiej zabierali oni głos w ważnych kwestiach dotyczących przetrwania narodu. Przykładem były ich wystąpienia przeciw handlowi ludźmi na terenie Gruzji. W państwach bliskowschodnich ceniono niewolników z Gruzji, kupując ich do pracy,

Muzułmańskie potęgi zagrażały chrześcijańskim Gruzinom, którzy mimo trudnych warunków nadal utrzymywali kontakty z państwami europejskimi – przyjmowali katolickich misjonarzy i zabiegali o sojusze z europejskimi potęgami, w tym z papiestwem. Dokumenty watykańskie potwierdzają duże zainteresowania Rzymu tym krajem od końca średniowiecza. W grupie państw aktywnie działających na Kaukazie była w okresie swojej największej potęgi także Polska, której szlacheckie elity szukały tam od XVI w. sojusznika w walce z Turcją. Podzielona na dzielnice Gruzja była jednak zbyt słaba, żeby podołać takiemu zadaniu²⁷.

Odrodzenie Gruzji widoczne jest w działaniach podejmowanych przez władców dzielnic centralnych. Przykładem takiego króla z końca XVII w. jest Herakliusz I, który wychował się w Rosji na dworze carskim. Potem dotarł do Isfahanu, gdzie bez powodzenia zabiegał o poparcie szacha. Tron Kartlii objął wtedy z pomocą wojsk perskich jego konkurent – Giorgi XI. Gdy podjął on próbę uniezależnienia się, został odsunięty od rządów, a jego miejsce zajął w 1688 r. poparty przez Persję Herakliusz I. Bunt plemion afgańskich, który zagroził szachowi, spowodował, że Giorgi XI został przez niego wezwany i po raz kolejny otrzymał tron kartlijski. Giorgi XI był doskonałym dowódcą i w zamian za to pokonał dla szacha Afganów. Nie wrócił jednak z wojny w odległym kraju w rodzinne strony, a władzę za niego sprawował jego bratanek, który potem objął tron jako Wachtang VI. Ten monarcha podjął szereg istotnych działań porządkujących system prawny królestwa, dokonując w latach 1707–1709 kodyfikacji obowiązujących praw. Jego droga do tronu była trudna, bo wezwany na dwór szacha został tam zatrzymany na kilka lat i dopiero w 1719 r., po przyjęciu islamu, odesłano go do Gruzji. Tam wyrzekł się narzuconej religii i z ogromną energią podjął działania reformatorskie, ograniczając rolę możnowładców i wzmacniając władzę królewską²⁸.

Celem działań Wachtanga VI było przywrócenie Kartlii suwerenności, a o pomoc w jego realizacji zabiegał u władców Europy zachodniej. W tym celu wysłał poselstwa z propozycją sojuszu skierowanego przeciw państwom muzułmańskim do Francji, Austrii i papieża. Na czele poselstw postawiono wybitnego uczonego Sabę Sulchana Orbelianiego – osobę o dużych kompetencjach dyplomatycznych. Działania te nie przyniosły spodziewanych rezultatów.

służby wojskowej (formacje janczarów w Turcji i kularów w Persji) i haremów. Prawny zakaz funkcjonowania targów niewolników został tam wprowadzony dopiero w XIX w. przez władze rosyjskie. Furier 2020, s. 45–48.

²⁷ Chmielecki 1998, s. 43–77. O misjach katolickich, które pełniły w Gruzji rolę łącznika ze światem zachodnim w XVII w.: Ingłot 2002, s. 67–87; Furier 2018, s. 204–232.

²⁸ Baranowski B., Baranowski K., s. 113–115. Rozdział poświęcony działaniom tych władców zatytułowano *Próby odrodzenia państwa gruzińskiego w XVIII wieku*. Wiele nowych informacji dodaje Rayfield 2012, s. 222–249. O Gruzinach w Persji por. Oberling 1963.

Wtedy gruziński monarcha podjął zabiegi o wykorzystanie poparcia Rosji, której celem stało się w tym czasie opanowanie zachodniego wybrzeża Morza Kaspijskiego. Moment więc był korzystny. Zorganizowana przez Rosję w 1722 r. wyprawa na tereny dzisiejszego Dagestanu i Azerbejdżanu, po pierwszych sukcesach złała się i wojska rosyjskie zawróciły. Osamotniony Wachtang VI stracił tron i musiał z dużą świtą emigrować do Rosji, która w imię swoich celów politycznych zrezygnowała z próby objęcia wpływami z ziem gruzińskich, oddając je Turcji, ale zachowując na krótko tereny nadkaspijskie²⁹.

Gruzińskie państwo różniło się od wschodnich monarchii systemem instytucji, które zapewniały silniejszą pozycję jednostce. Było to związane z tym, że w okresie feudalnym na ziemiach gruzińskich istniała liczna grupa szlachecka i duża grupa wolnych chłopów. Elementem wyróżniającym Gruzję była także silniejsza niż w otaczających ją państwach, pozycja kobiety. Dotyczyło to zarówno średniowiecza, w którym szczyt potęgi politycznej monarchia gruzińska osiągnęła pod rządami królowej Tamar, jak też czasów najnowszych, gdy w Gruzji już w XIX w. pojawiły się kobiety z powodzeniem aktywnie uczestniczące w życiu społecznym i politycznym. Pod tym względem Gruzja odróżniała się od państw ościennych, potwierdzając, że potrafi przyjmować z Zachodu najbardziej postępowe prądy ideowe³⁰.

Pod władzą Rosji

Gruzję zamieszkiwało w XVIII w. około 600 tys. osób i była podzielona na dzielnice podporządkowane Persji i Turcji. Dlatego poszczególni gruzińscy książęta ubiegający się o tron byli zmuszeni szukać poparcia dla swoich politycznych planów w obcych stolicach. Największe znaczenie miały położone centralnie dzielnice – Kartlia i Kachetia, co wynikało z dwóch czynników. Pierwszym była rola, jaką te dzielnice odegrały w monarchii gruzińskiej u szczytu jej potęgi, a drugim ich potencjał demograficzny i ekonomiczny. Znaczenie wschodniej Gruzji wzmacniała bliskość leżącej koło Tbilisi Mcchety – centrum gruzińskiego kościoła, w której siedzibę miał katolikos – patriarcha Kościoła gruzińskiego. Wskazane elementy powodowały, że starania o odzyskanie suwerenności podejmowane przez władców tych dzielnic miały największe szanse powodzenia. Nie oznacza to oczywiście, że takich działań nie realizowano w zachodniej części Gruzji, gdzie ważną rolę odgrywały Imeretia i Megrelia. Król Imeretii Solomon

²⁹ Baranowski B., Baranowski K. 1987, s. 130–132.

³⁰ Badania poświęcone roli kobiety w społeczeństwie gruzińskim rozwinęły się w ostatnich latach. Dowodzą tego liczne hasła poświęcone kobietom w słowniku encyklopedycznym o I Republice wydanym w Tbilisi. Por. *Sakarthwelos Demokratiuli Respublika (1918–1921). enciklopedia-leksikoni*, Tbilisi 2018, s. 176, s. 277 i nast.

I w drugiej połowie XVIII w. rozpoczął walkę z panowaniem tureckim. Uzyskał poparcie książąt Megrelii i Gurii, co potwierdziło chęć władców tych dzielnic do zrzucenia obcego panowania³¹.

Gruzini politycy zdynamizowali działania na rzecz zrzucenia zależności od Turcji i Persji w XVIII w., gdy nastąpiły sprzyjające zmiany w sytuacji międzynarodowej. Była ona związana przede wszystkim z aktywizacją polityki rosyjskiej za panowania Katarzyny II. Warto podkreślić odmiennność znaczenia tych procesów dla Polski i Gruzji. Dla Polski był to okres rozpadu państwa, które nie potrafiło się przeciwstawić presji trzech sąsiadów – Rosji, Prus i Austrii. Dla Gruzji wynikające z tego wzmocnienie Rosji i wzrost jej znaczenia stanowił szansę pozyskania sojusznika, który prowadząc imperialną politykę, był gotowy podjąć walkę z Turcją i Persją. Oznaczało to możliwość zrzucenia zależności od mocarstw muzułmańskich w celu ochrony własnej kultury, religii i tożsamości narodowej. Najlepiej pokazują to działania królów wschodniej Gruzji, którzy zdecydowali się na wykorzystanie do obrony przed muzułmańskimi sąsiadami pomocy Rosji³².

Rosja już po reformach cara Piotra I zaczęła odnosić sukcesy polityczne i militarne w rywalizacji o dostęp do Bałtyku z Polską i Szwecją. Rozpoczęła też w tym czasie walkę o dostęp do mórz Czarnego i Kaspijskiego, co oznaczało zainteresowanie leżącym między nimi Kaukazem. Początkowo Rosja była traktowana przez Bagratydów jako potencjalny sojusznik w walce o tron. Traktowali oni na podobnej zasadzie dwór perski słabnący pod koniec rządów dynastii Safawidów, których upadek zdestabilizował w XVIII w. państwo perskie. Stolica Persji była nadal miejscem, gdzie podejmowano decyzję o tym, kto będzie rządził na ziemiach gruzińskich. Po objęciu tam władzy przez nową dynastię Kadżarów w 1794 r. Persja osłabła. Umożliwiło to Rosji podjęcie działań, które doprowadziły do uzyskania przewagi nad nią i ingerowania w sprawy wewnętrzne. Przełożyło się to na wzmocnienie rosyjskich możliwości decydowania o sprawach kaukaskich³³.

Nieudana próba zawiązania przez Wachtanga VI sojuszu gruzińsko-rosyjskiego na początku XVIII w. była ważna z kilku powodów. Pierwszym było oparcie po raz pierwszy gruzińskiej polityki na Rosji, czyli mocarstwie prawosławnym, które modernizowało się w oparciu o wzorce zachodnie. Drugie istotne następstwo tych wydarzeń to początek emigracji politycznej dużej grupy gruzińskiej do Rosji. Nawet po śmierci w 1737 r. Wachtanga VI ta grupa i jej potomkowie aktywnie uczestniczyli w rosyjskiej polityce, stanowiąc łącznik

³¹ Kawtaradze 1929, s. 78–86.

³² Rayfield 2012, s. 222–244.

³³ Obszerniej w: Mapkoba 1966. Rosja ingerowała w perskie przemiany wewnętrzne i po wygranych na początku XIX w. wojnach z Persją zajęła jej kaukaskie posiadłości – decydowała o tym, kto zasiądzie na tronie w tym kraju.

Rosji z Gruzją. Trzecią konsekwencją było wytyczenie nowej drogi działań politycznych, która pół wieku później doprowadziła do zwrócenia się o pomoc do Rosji w sprawie zawarcia antymuzułmańskiego sojuszu. Efektem tych działań był podpisany w 1783 r. przez Rosję traktat z władcą Królestwa Gruzji Wschodniej, który był sukcesem politycznym Gruzinów. Znany jako traktat georgijewski (od miejsca podpisania), miał on ogromne znaczenie i konsekwencje nie tylko dla Gruzji, ale także dla całego Kaukazu. Nie przyniósł spodziewanego uspokojenia sytuacji i nie umożliwił Gruzinom zachowania własnego państwa. Za to rozpoczął proces poszerzania wpływów Rosji na Kaukazie, którego bazę stanowiły ziemie gruzińskie. Rosja nie dotrzymała warunków tego traktatu, bo realizując swoją politykę imperialnego rozwoju, po wygranych wojnach z Turcją i Persją nie zachowała państw gruzińskich. W ciągu kolejnych dekad przyłączono do Rosji całą Gruzję i wykorzystując środki militarne, wprowadzono tam nowy podział administracyjny i system rządów (najpierw wojskowych a potem cywilnych). Oznaczało to zastąpienie dominacji tureckiej i perskiej przez rosyjską. Skutki tego podporządkowania były jednak odmienne od wcześniejszego panowania mocarstw wschodnich. Dzięki modernizacji zmieniły Gruzję i otworzyły ją na wpływy zachodnie³⁴.

Zwycięstwa Rosji w wojnach z Turcją i Persją już w pierwszej połowie XIX w. utrwaliły jej panowanie nad ziemiami Kaukazu Południowego. Tereny Gruzji uzyskały szczególny status, bo po ich przyłączeniu Rosja stworzyła na nich bazę wypadową do działań na Kaukazie Północnym. Głównie na ziemiach gruzińskich umieszczono ważne instytucje i garnizony wojskowe z całym zapleczem logistycznym potrzebnym do kontrolowania sytuacji. O władanie nad północną częścią regionu Rosja stoczyła wojnę z jej mieszkańcami, określaną mianem kaukaskiej. To jej zakończenie w 1864 r. i zwycięstwo w wojnie z Turcją w 1878 r. stanowiły kulminacyjny moment rosyjskiej dominacji na Kaukazie³⁵.

³⁴ Problem zbliżenia gruzińsko-rosyjskiego w drugiej połowie XVIII w. został przedstawiony w licznych publikacjach. Jego kulminacyjny moment w 1783 r. najpełniej prezentuje wydana z okazji 200-lecia podpisania traktatu książka gruzińskiego autora: Pajczadze 1983. Warto zwrócić uwagę, że podobne działania były kontynuowane także po zmianie ustroju w ZSRR, którego władze także w innych republikach wykorzystywały rocznice historycznych wydarzeń do budowania wizji odwiecznych, przyjaznych i trwałych więzi Rosji z nimi. Przykładem były zorganizowane w 1954 r. obchody połączenia Rosji i Ukrainy po podpisaniu przez Bohdana Chmielnickiego z Wasylem Buturlinem, reprezentującym cara, umowy perejasławskiej z 18 stycznia 1654 r. Postawione dla upamiętnienia tego wydarzenia w ukraińskich miastach pomniki są dzisiaj demontowane, traktowane jako element rosyjskiej dominacji.

³⁵ Na temat wojny kaukaskiej istnieje obszerna literatura, której przywoływanie wykracza poza ramy artykułu. Odnotujemy wskazany w wielu publikacjach udział w niej Gruzinów

Rosyjskie panowanie nad Kaukazem miało wiele konsekwencji dotyczących całego regionu i jego mieszkańców. Obok negatywnych, ograniczających prawa narodowe Kaukazyjczyków, wykorzystujących ich potencjał demograficzny i ekonomiczny, były też pozytywne. W tej drugiej grupie należy wymienić stabilizację polityczną, która umożliwiła dynamiczny rozwój demograficzny, gospodarczy i wzrost zamożności mieszkańców. Na drugim miejscu odnotowuje się rozwój kultury, oświaty i przywrócenie możliwości kontaktów z Zachodem. Dotyczyło to nie tylko osób, które tam wyjeżdżały podejmując studia lub pracę. Duża grupa osadników z państw europejskich trafiła na Kaukaz w związku z polityką państwa rosyjskiego. Dzięki temu tamtejsi mieszkańcy uzyskali szansę poznania ich kultury i sposobów pracy. Najliczniejsze w guberniach na ziemiach gruzińskich były trzy grupy – rosyjska, niemiecka i polska. Zamieszkali tam także Grecy, Francuzi, Włosi i przedstawiciele innych narodów. Umożliwiło to dwustronną wymianę kulturalną, co było ważne dla rozwijania kontaktów ze światem zachodnim. Stanowiło fundament późniejszego gruzińskiego odrodzenia narodowego³⁶.

Tbilisi pod panowaniem rosyjskich władców stało się od 1844 r. siedzibą namiestnika, co przyspieszyło jego rozwój – z niewielkiego liczącego kilkanaście tysięcy mieszkańców prowincjonalnego miasta na początku XIX w. zmieniło się w ważną metropolię kaukaską, w której już w 1876 r. mieszkało 100 tys. osób. Do wybuchu I wojny światowej liczba ta wzrosła do 344 tys.³⁷ Ogromne zmiany objęły nie tylko infrastrukturę i sferę ekonomiczną, ale przede wszystkim upowszechnienie oświaty, które doprowadziło do odrodzenia na ziemiach gruzińskich kultury narodowej. Towarzyszyło mu odbudowanie związków kulturowych z Zachodem, widoczne w ogromnej liczbie tłumaczeń dzieł literatury zachodniej. Dla Gruzinów oznaczało to przywrócenie kontaktów z zachodnim kręgiem kulturowym. Mimo despotycznej formy władzy sprawowanej przez carów, po wygranej wojnie z Napoleonem, Rosja weszła do grona mocarstw decydujących o polityce europejskiej i aktywnie uczestniczyła na wszystkich poziomach w wymianie z innymi państwami kontynentu – od gospodarki po kulturę. Modernizacja wszystkich dziedzin życia w Gruzji była oparta na zachodnich wzorach. Dotyczyło to zarówno przebudowy infrastruktury i procesów urbanizacyjnych, jak też stworzenia nowoczesnego systemu zarządzania, z urzędami, systemem podatkowym i gospodarką towarową opartą na pieniądzu. W XIX w. odbudowano zerwane kontakty cywilizacyjne z Zachodem – zaczęły się ukazywać tłumaczenia dzieł literatury europejskiej. Rozwinęły się

służących w oddziałach milicyjnych i Polaków zesłanych na służbę w wojsku rosyjskim na Kaukazie. Furier 2009 (tamże literatura na ten temat).

³⁶ Ważnymi ośrodkami gruzińskich kontaktów ze światem stały się porty czarnomorskie z Batumi na czele. Furier 2009, s. 214–216 i nast.

³⁷ Furier 2020, s. 74.

nieznane wcześniej w Gruzji formy kultury, jak teatr, opera, pianistyka, malarstwo sztalugowe³⁸.

Niezwyczajnie istotne znaczenie dla stworzenia nowych gruzińskich elit w XIX w. miało podjęcie przez młodzież gruzińską studiów w rosyjskich i zachodnich uniwersytetach. Gruzini najlepiej ze wszystkich narodów kaukaskich wykorzystali możliwości, jakie stworzyli im rosyjscy urzędnicy. Byli najliczniejszą grupą wśród studentów z Kaukazu, która podjęła się wykorzystania dostępu do zachodniego dorobku kulturalnego. Według spisu ludności z 1897 r. także liczba młodzieży umiejącej czytać i pisać była w guberniach gruzińskich tyfliskiej i kutaiskiej dwukrotnie wyższa niż w innych częściach regionu. Pod rządami rosyjskimi zbudowano system szkolnictwa świeckiego, niezależny od Kościoła, kształcący młodzież na kilku poziomach. Celem władz było przygotowanie kadry dla nowoczesnego aparatu państwowego. Jednak konsekwencje tych działań znacząco je przekroczyły – wykształceni Gruzini podjęli działania mające na celu odbudowanie własnego państwa. Zrealizowane przez władze rosyjskie reformy, z uwłaszczeniową na czele, zmieniły stosunki feudalne, umożliwiając rozwój gospodarki opartej na kapitale³⁹.

Gruzini szybko odtworzyli własne piśmiennictwo i zaczęli drukować w ojczystym języku czasopisma i książki. Było wśród nich wiele tłumaczeń dzieł zachodnich pisarzy, co odegrało ogromną rolę w poznaniu przez gruzińskie elity Zachodu i zbliżeniu do niego. Wspierano także działania, których celem było zapoznanie świata z gruzińskim dorobkiem kulturalnym. Duże osiągnięcia zanotowano w upowszechnianiu znajomości literatury pięknej, przez tłumaczenie na języki obce najważniejszych dzieł literackich z narodowym eposem *Rycerz w tygrysiej skórze* Szoty Rustawelego na czele. Było to ważnym elementem przygotowującym zbliżenie polityczne z Zachodem w XX w.⁴⁰

Przełomowe znaczenie dla rozwoju gruzińskiej kultury miał wzrost liczby drukarni. Pierwsza gruzińska drukarnia powstała na początku XVIII w. w Moskwie, ale nie miała dużego wpływu na rozwój czytelnictwa w Gruzji. Po przyłączeniu ziem gruzińskich do Rosji działania w tej dziedzinie nabrały tempa, z czym było związane zwiększenie się liczby osób wykształconych i utworzenie kolejnych gruzińskich drukarni. Pojawiła się prasa codzienna – najpierw

³⁸ W wielu dziedzinach na rozwój kultury gruzińskiej, wzbogacanej w XIX w. o zachodnie wzorce, wpływali przybysze z zewnątrz. Swoje udziały mieli także twórcy rosyjscy, którzy na przykład rozwinęli malarstwo o tematyce batalistycznej poświęcone wojnie kaukaskiej. Istotny udział w tej dziedzinie mieli Polacy, jak Zygmunt Waliszewski, Giorgi i Kirył Zdaniewiczowie. Z kolei Leon Janiszewski był propagatorem pianistyki i muzyki Fryderyka Chopina. Por. Furier 2009, s. 122–124, 134–136, 323–324 i nast.

³⁹ Surguladze 1980, s. 186 i nast.

⁴⁰ Z tego okresu pochodzi wspomniana wcześniej próba przekładu dzieła Rustawelego na język polski. Por. Furier 2015, s. 59–72. Nieco później dokonano przekładu tego dzieła na inne języki europejskie, w tym na niemiecki. Leist 1898.

rosyjska, a potem gruzińska i zwiększyła się liczba osób potrafiących czytać i pisać. Dzięki temu poszerzył się krąg odbiorców kultury, zwiększając obszar jej oddziaływania. Oświata, wcześniej ograniczona do szkół kościelnych, teraz obejmowała szkoły świeckie na poziomie podstawowym i średnim. Istotne znaczenie dla tych przemian miało utworzenie przez władze rosyjskie Kaukaskiego Okręgu Szkolnego. W zamierzeniu władz rosyjskich miał on służyć rusyfikacji Gruzinów, a w rzeczywistości dał im narzędzie, które umożliwiło przygotowanie odrodzenia narodowego⁴¹.

W grupie wysyłanych z Kaukazu w XIX w. na studia młodych ludzi najwięcej było Gruzinów, a wobec słabości szkolnictwa wyższego w Rosji wielu z ich trafiło na uniwersytety w państwach zachodnich. W tym na ziemiach polskich⁴². Niespotykane wcześniej rozmiary przybrało tłumaczenie na język gruziński i publikowanie dzieł literatury zachodniej. Dlatego, chociaż Rosja zlikwidowała gruzińską państwowość, stała się równocześnie dla gruzińskiego społeczeństwa pośrednikiem w kontaktach z Zachodem. Stworzony w połowie XIX w. świecki system edukacji miał służyć rusyfikacji Kaukazu. Jednak powiększając liczbę osób wykształconych, przyspieszył rozwój świadomości narodowej Gruzinów i ułatwił większej liczbie czytelników dostęp do dzieł literackich i prasy. Przełożyło się to pod koniec XIX w. na większą aktywność społeczną i polityczną Gruzinów, co doprowadziło do otwarcia ich elitom drogi do kontaktów ze światem zachodnim. Był to warunek konieczny odrodzenia Gruzji opartego na zachodnich wzorach⁴³.

Przemiany kulturowe zachodzące na ziemiach gruzińskich obejmowały pod koniec XIX w. tradycyjny system wartości i strukturę społeczną. O ich rozległości świadczy najlepiej wzrost aktywności kobiet, które zaangażowały się w rozwój kultury i wzięły udział w życiu politycznym I Republiki. Liczne biogramy gruzińskich literatek, polityczek, działaczek społecznych gruzińscy naukowcy zamieścili w encyklopedycznym opracowaniu poświęconym I Republice. Burzy to widoczny w wielu publikacjach stereotypowy obraz patriarchalnego gruzińskiego społeczeństwa. Potwierdza też bliskość do świata zachodniego, w którym podobne przemiany wówczas także zachodziły⁴⁴.

⁴¹ Furier 2020, s. 91–93. Autorzy zachodnich publikacji nie zawsze dostrzegają te elementy, a zamiast nich wolą rozводить się nad tzw. mitem dobrego dzikusa. King 2010, s. 88–94.

⁴² Materski 2009, s. 50–51. Autor podaje miejsca studiów Gruzinów i podkreśla znaczenie stypendiów udzielanych gruzińskim szlachcom przez władze rosyjskie. Tamże liczba szkół w guberniach tyfliskiej i kutańskiej, z informacją o wzroście ich liczby z 330 w roku szkolnym 1901/1902 r. do 690 po dziesięciu latach.

⁴³ Przyjęte przez gruzińskich badaczy cezury 1783–1991 w monografii poświęconej historii najnowszej kraju podkreślają ciągłość państwowości w XX w. i znaczenie obu wskazanych w tytule dat, jako granicznych dla panowania rosyjskiego w ich kraju. Por. Surguladze A., Surguladze P. 1992.

⁴⁴ Problem ten jest słabo znany nawet w gronie specjalistów, którzy wiążą te procesy z aktywnością socjaldemokratów i przejściem przez nich władzy po drugiej rewolucji

Nie wszyscy Gruzini godzili się na zamienienie zależności tureckiej i perskiej na rosyjską i przyłączenie kraju do Rosji. Panowali w niej absolutni monarchowie, którzy realizowali politykę stopniowego asymilowania i rusyfikowania podbitych terenów. Ograniczała ona swobodę działań społecznych i politycznych Gruzinów oraz groziła w dalszej perspektywie ich wynarodowieniem. Jednak mocno przywiązani do swojej religii, kultury i historii Gruzini okazali dużą odporność na rosyjskie zabiegi. W okresie rosnącej w XIX w. presji rusyfikacyjnej stanowczo się jej sprzeciwiali. Dlatego wybuchające bunt i powstania często łączyły hasła ekonomiczne z narodowymi, a na ich czele stawali gruzińscy książęta. Podejmowane przez władze rosyjskie działania skierowane przeciw gruzińskim zwyczajom i kulturze niekiedy kończyły się śmiercią realizujących je urzędników⁴⁵.

Jedną z najważniejszych konsekwencji realizowanego od średniowiecza zbliżenia Gruzji do Zachodu było ukształtowanie tożsamości narodowej Gruzinów, która pozwoliła większości z nich przetrwać wielowiekową presję islamu i rusyfikacji. Walka z nimi stanowiła podstawę odrodzenia narodowego, które rozpoczęło się pod koniec XIX w., a zakończyło w 1918 r. proklamowaniem niepodległości. Stworzona w oparciu o wzorce zachodnie Demokratyczna Republika Gruzji była rządzona przez władze wybierane w wyborach powszechnych. Deklaracja niepodległości z 26 maja 1918 r. postawiła Gruzję w opozycji do okupującej ją wcześniej Rosji, która nie potrafiła zmodernizować swojego systemu politycznego. Dlatego o ile wcześniej była ona pośrednikiem kulturowym łączącym Gruzinów z Zachodem, to w wieku XX przez despotyczną formę sprawowania władzy przejętej przez bolszewików odeszła od wartości świata zachodniego. Ten element był kluczowy dla odrzucenia przez Gruzinów związku z Rosją i próby zastąpienia go zbliżeniem z Zachodem w okresie I Republiki. Czynniki kulturowe miały wtedy ogromne znaczenie, bo nawet w regionach kraju, które uległy islamizacji, zachowało się poczucie bliskości kulturowej z Gruzją. Ujawniły to walki z Turcją na terenie Adżarii⁴⁶.

Działania podejmowane przez Gruzinów w XVIII i XIX w. miały decydujące znaczenie dla decyzji podejmowanych przez nich na początku XX w., gdy zachowywali się lojalnie wobec Cesarstwa Rosyjskiego. Zdając sobie sprawę z tego, że wojny toczone przez Rosję z Persją i Turcją służą ich interesom, popierali czynnie działania wojsk rosyjskich. Między innymi dlatego nawet

rosyjskiej. W rzeczywistości kobiety gruzińskie znacznie wcześniej studiowały, pracowały i działały społecznie. Por. *Sakarthwelos Demokratiuli Respublika (1918–1921)* (2018). Omówienie tej publikacji, odnotowujące wzrost znaczenia kobiet w Gruzji, można znaleźć w: Furier 2022, s. 123–133.

⁴⁵ Kawtaradze 1929, s. 112–114.

⁴⁶ Interesujące informacje zawierają wspomnienia gruzińskich wojskowych, którzy w tych walkach uczestniczyli – G. Mazniaszwili i G. Kwinitadze. Obszerniej w: Furier 2019, s. 39–41.

konflikty, które na innych frontach kończyły się klęską Rosji, na froncie kaukaskim przynosiły jej sukcesy. Zorganizowany przez władze rosyjskie system służby Gruzinów w oddziałach milicji można porównać do działań wojsk terytorialnych. Były one lekko uzbrojone i dlatego nie stanowiły zagrożenia dla władz rosyjskich. Jednak dzięki mobilności, znajomości terenu i bitności można je było z powodzeniem wykorzystywać do działań rozpoznawczych i dywersyjnych. Brały one z dużymi sukcesami udział w wojnach stoczonych przez Rosję w XIX w. na Kaukazie⁴⁷.

Utrzymanie i rozwijanie związków Gruzji z Zachodem, wobec oddalenia do jego centrów, nie było możliwe w okresie monarchii. Po okresie dominacji mocarstw wschodnich od XII do XVII w., na ziemiach gruzińskich nastąpił w XIX w. okres dominacji rosyjskiej, która była początkowo wyborem samych Gruzinów. Zapewniła bezpieczeństwo od mocarstw wschodnich i możliwość odnowienia kontaktów z Zachodem. W konsekwencji doprowadziło to w XX w. do podjęcia działań, których celem było odbudowanie własnego państwa. Ich pierwszym etapem było proklamowanie w 1918 r. Demokratycznej Republiki Gruzji, której ustrój wzorowano na zachodnich demokracjach.

Uwagi końcowe

Odpowiedzi na postawione na wstępie pytania o historyczne uwarunkowania gruzińskich przemian społecznych i politycznych zawierają kilka ustaleń szczegółowych. Pierwszym jest to, że Gruzja od początku swojej państwowości rozwijała się czerpiąc ze Wschodu i Zachodu. Na Kaukazie tylko sąsiednia Armenia była jej bliska konfesyjnie, ale ze względu na słabość polityczną nie stanowiła istotnego punktu odniesienia dla gruzińskich elit. Dominujące w gruzińskiej historii, obce religijnie i kulturowo otoczenie, narzucało swoje wzorce ustrojowe i kulturowe. Mimo to Gruzja była związana z Zachodem przez przyjęcie chrześcijaństwa w IV w. Po objęciu rządów przez dynastię Bagratydów w IX w. osiągnęła duże sukcesy polityczne, jednocząc plemiona gruzińskie w jednym państwie, połączonym wspólnymi instytucjami, religią i kulturą. Umożliwiło to zacieranie różnic istniejących między plemionami kartwelskimi i kształtowanie narodu posiadającego gruzińską tożsamość i świadomość historyczną. Proces ten wzmocniły militarne i polityczne zwycięstwa Dawida IV w XII w., które przypadły na tzw. złoty wiek Gruzji. Do tego dorobku odwoływali się potem wszyscy gruzińscy politycy i twórcy kultury, aż po czasy

⁴⁷ Polityczne *credo* Gruzinów wobec Turcji w XIX w. zawierały liczne utwory literackie. Przykładem jest wiersz jednego z twórców odrodzenia narodowego – Akakiego Cereteli *Gruzinka*. Matka opłakuje w nim nie dwóch poległych w walce z Turkami synów, ale trzeciego, który przeżył, bo stchórzył. Por. *Poezja gruzińska* 1985, s. 185–187.

współczesne. Właśnie ten element zapewnił kontynuację prozachodniego kursu politycznego Gruzji w XX w., przerwanego wcześniej na kilka wieków przez narzucenie siłą panowania obcych, wschodnich mocarstw.

Wschód stanowiło dla Gruzinów początkowo obce religijnie otoczenie azjatyckie, w którym funkcjonowało ich państwo. Mimo to czerpali oni stamtąd różne rozwiązania we wszystkich obszarach aktywności – od kultury i gospodarki po politykę. Zagrożające Gruzji od początku jej państwowości monarchie wschodnie były oparte na despotycznej formie sprawowania władzy. Istotną ich cechą była odmiennność religijna i wynikający z niej różny od gruzińskiego system wartości. Nie zapewniały one praw jednostce, ale zmuszały ją do całkowitego podporządkowania władcy. Poddani byli zobowiązani do bezwzględnego wykonywania wszystkich jego poleceń. Mimo to rozwinięta kultura państw wschodnich budziła zainteresowanie Gruzinów i oddziaływała na nich w sposób wielostronny. Wraz ze słabnięciem Persji i Turcji malał ich wpływ na Gruzję, a Rosja, która dominowała w XIX w., spełniła rolę łącznika ze światem zachodnim. Sytuacja zmieniła się po przewrocie bolszewickim w 1917 r., gdy stworzone przez bolszewików państwo zmieniło kurs polityczny na antyzachodni.

Mimo trwającego od końca średniowiecza do XVIII w. naporu mocarstw wschodnich, Gruzini zachowali odrębność kulturową i wyznaniową. Ważną rolę odegrała w tym, obok autokefalicznego Kościoła i kultury (w tym tradycyjnej), sprawność elit. Potrafiły one przystosować się zmieniających się warunków i wykorzystać zmianę koniunktury politycznej, związanej z pojawieniem się w rywalizacji o Kaukaz Rosji w XVIII w. Gruzini wykorzystali szansę, jaką stworzyło im panowanie rosyjskie, do odbudowania potencjału demograficznego i zmodernizowania kraju. Procesy przemian objęły w XIX w. wszystkie obszary życia społecznego – od struktur społecznych po gospodarkę i kulturę. Wykształcone w rosyjskich i zachodnich uczelniach nowe elity stworzyły program odrodzenia narodowego i przygotowały Gruzinów do walki o odzyskanie niepodległości. Gdy w 1918 r. ją proklamowano, obrany został prozachodni kurs polityczny, co potwierdziło wybory kulturowe i polityczne dokonane w przeszłości.

Przedstawione w artykule związki Gruzji z Zachodem i Wschodem pozwalają stwierdzić, że znaczenie, jakie miały te pojęcia dla Gruzinów, w różnych okresach historii zmieniało się. Wynikało to z dokonujących się na świecie przemian politycznych. Dlatego Zachód oznaczał początkowo dla Gruzinów chrześcijańską Europę i część Bliskiego Wschodu wraz z ich głównymi ośrodkami politycznymi, papieżem i chrześcijańskimi patriarchatami. Zajęcie Anatolii i Konstantynopola przez Turków spowodowało ograniczenie obszaru, który określali jako Zachód, przesuując jego granice ku Europie. Dlatego należy w badaniach uwzględniać te zmiany jako konsekwencję przemian politycznych i kulturowych. Dla Gruzinów pojęcie Zachód obejmowało w średniowieczu także instytucje monarchii feudalnej opartej na podporządkowanym

władcy narodzie politycznym – aznaurach, szlachcie i przedstawicielach pozostałych stanów. Momentem przełomowym była zmiana ustroju politycznego w 1918 r., kiedy w utworzonej przez gruzińskich socjaldemokratów Demokratycznej Republice Gruzji wprowadzono zasady demokracji parlamentarnej, wzorowanej na państwach zachodnich. Obejmowały one wyłanianie w powszechnych wyborach władz państwa i systemu jego instytucji gwarantujących zapisane w konstytucji prawa jednostki. Równocześnie nastąpiło poszerzenie pojęcia Zachodu na Stany Zjednoczone i resztę świata demokratycznego – w tym dawnego wroga, Turcję.

Bibliografia

- Amiranaszwili S. (1973), *Sztuka gruzińska*, przeł. M. Zagórska, Warszawa.
- Antonowska A. (1951–1963), *Wielki Mourawi*, t. 1–6, Warszawa.
- Baranowski B., Baranowski K. (1987), *Historia Gruzji*, Wrocław–Łódź.
- Chmielecki T.T. (1998), *Gruziński katolicyzm w XIX i na początku XX wieku w świetle archiwów watykańskich*, Toruń.
- Chodubski A. (2012), *Kaukaz: legenda a rzeczywistość społeczno-polityczna regionu*, w: *Kaukaz: transformacja przywództwa i elit politycznych*, red. T. Bodio, Warszawa, s. 57–77.
- Chodubski A. (2017), *Kaukaz: pogranicze Azji i Europy*, w: *Pogranicze cywilizacji współczesnej Azji Centralnej i Kaukazu*, red. J. Marszałek-Kawa, A. Stańco-Wawrzyńska, Toruń, s. 227–246.
- Chodźko A. (1842), *Specimens of the popular poetry of Persia as found in the adventures and improvisations of Kurroglou, the bandit-minstrel of Northern Persia and in the songs of the people inhabiting the shores of the Caspian Sea, orally collected and translated, with philological and historical notes by Alexander Chodzko*, Londyn.
- Furier A. (2009), *Polacy w Gruzji*, Warszawa.
- Furier A. (2012), *Bitwa pod Didgori w 1121 r. w gruzińskiej historii i świadomości historycznej*, w: *Wojna, pamięć, tożsamość. O bitwach i mitach bitewnych*, red. J.M. Piskorski, Warszawa, s. 223–247.
- Furier A. (2015), *Polskie zainteresowania poezją Szoty Rustawelego w XIX w.*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies” 25, s. 59–72.
- Furier A. (2018), *Polska aktywność dyplomatyczna w Turcji, Persji i na Kaukazie w XVI i XVII wieku*, w: *Systemy polityczne i kultura prawna państw azjatyckich*, red. J. Marszałek-Kawa, M. Bidziński, Toruń, s. 204–232.
- Furier A. (2019), *Kaukaz w dokumentach polskiej służby konsularnej z okresu międzywojennego*, Szczecin.
- Gadamska-Serafin R. (2019), *Aleksander Chodźko – romantyk i uczony-orientalista*, w: *Romantyzm uniwersytecki: kulturotwórcza rola ośrodków akademickich w pierwszej połowie XIX wieku*, red. E. Dąbrowicz, M. Lul, Białystok, s. 137–171.

- Inglot M. (2002), *Misje jezuitów polskich i francuskich od połowy XVII do początku XIX w. w Gruzji i Azerbejdżanie*, w: *Polacy w Gruzji*, red. E. Walewander, Lublin, s. 67–87.
- Kakacziszwili Z. (2016), *Świadkowie Chrystusa w Gruzji od IV do X wieku*, Warszawa.
- Kawtaradze J. (1929), *Gruzja w zarysie historycznym*, Warszawa.
- King Ch. (2010), *Widmo wolności. Historia Kaukazu*, przeł. A. Czwojdrak, Kraków.
- Kuksewicz Z. (1988), *Zarys filozofii średniowiecznej. Filozofia bizantyjska, krajów zakaukaskich, słowiańska, arabska i żydowska*, t. 1, Warszawa.
- Leist A. (1898), *Schota Rustaweli: Der Mann Im Tigerfelle*, Drezno.
- Klima O., Rypka J., Kubickova V., Becka J., Hrbek I. (1970), *Historia literatury perskiej i tadżyckiej*, red. J. Rypka, Warszawa.
- Materski W. (2009), *Gruzja*, Warszawa.
- Nodia G. (2014), *The Values of the Georgian Supra: Nationalist or Nativist?*, "Ab Imperio", s. 69–74.
- Oberling P. (1963), *Georgians and Circassians in Iran*, "Studia Caucasica", t. I.
- Poezja gruzińska. Antologia* (1985), wyb. I. Sikirycki, Łódź.
- Rayfield D. (2012), *Edge of Empires. A History of Georgia*, Londyn.
- Sakarthwelos Demokratiuli Respublika (1918–1921). Enciklopedia-leksikoni* (2018), red. Z. Gaiparaszwili, Tbilisi.
- Składankowa M. (1995), *Kultura perska*, Wrocław.
- Surguladze A. (1980), *Oczerki po Istrii gruzinskoj kultury XIX wieku*, Tbilisi.
- Surguladze A., Surguladze P. (1992), *Sakarthwelos istoria. Sakithawi cigni 1783–1990*, Tbilisi.
- Zadura D. (2009), *Chrześcijaństwo i Kościół Narodowy w historii Gruzji: od źródeł do okresu sowieckiego*, „Pro Georgia” 19, s. 133–160.
- Маркова О.П. (1966), *Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII веке*, Москва.
- Пайчадзе Г.Г. (1983), *Георгиевский трактат*, Тбилиси.
- საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკა (1918–1921) ენციკლოპედია-ლექსიკონი (*Sakarthwelos Demokratiuli Respublika (1918–1921). Enciklopedia-leksikoni*, Tbilisi 2018, ss. 554, „Copernicus. Political and Legal Studies”, vol. 1, issue 4, (June 2022), s. 127–130.